

Національне роздвоєнє в творчості Гоголя.

Нарис *Олександри Єфименко.*

Душа Гоголя була повна тяжких і непримирних суперечностей — се знає кождий, хто ближше знайомився з личністю великого письменника дорогою поглиблення будьто біографічного матеріалу, будьто плодів його творчості. Ті суперечности так очевидні, що викликували навіть проби пояснення їх на патологічній основі. Один звісний психіатр підтягав усі буцім то ненормальні появи в психології Гоголя під одну форму духової хвороби — меланхолії. Такі суперечности, коли їх брати з тої точки погляду, показують ся періодично по собі наступаючим затемнюванєм і проясненєм свідомости, стільки характеристичним для деяких душевних хвороб. Та ледво чи можна дійти до чогось важнішого на тій ховській дорозі. Читайте переписку Гоголя видану не давно під редакцією д. Шенрока в чотирох здорових томах, котра відкриває нам личність великого письменника коли не день за днем, то тиждень за тижнем, місяць за місяцем — а певно прийдете до переконання, що маєте тут діло з одною і суцільною свідомістю, психічно вповні здоровою.

Мимо того все таки остаєть ся фактом, що душа Гоголя в сути річи була жертвою гнечучих суперечностей; остаєть ся проте і наше вповні оправдане заінтересованє до того факту.

Про повне роз'ясненє тої темної мученичої душі поки що не може бути й бесіди; психологія як наука не дає доволі виробленої форми для скомплікованих психологічних устроїв, а гоголівський матеріал входить що-йно в першу фазу свого оброблення.

На разі можна лише начеркнути деякі елементи тої скомплікованої задачі, і ми хочемо проте піддати під розвагу читача деякі дотичні сего замітки, які насувають ся з пізнання Гоголя в його життю і творах.

I.

Ми не маємо спромоги розводитись тут над тим, чого впрочім вповні не вияснила сучасна фільольогія, яке значінє має елемент народности в творчости; кожда творчість, особливо поетична, замкнена в народности, живе тою-ж народністю і навпаки сама на неї впливає, розширюючи її границі і збагачуючи її зміст. Душа Гоголя була перед усім роздвоєна в тім основнім елементі свого буття. Великий письменник був рідним сином української народности і прибраним російської. Своїй прибраній матери він віддав усе: свій великий талант, своє життя, кров свого серця. Та ніщо не могло знищити значіння того, що й життя й талант дістав він не від неї, а від тамтої, від першої...

Позволяємо собі твердити, що ставши на тій точці погляду знайдемо підпору для деяких висновків, котрі инакше освітлюють личність і творчість Гоголя, ніж се було дотепер.

А. О. Смирнова доторкнулась раз у своїм листі до великого письменника питання про його національність. На се Гоголь так відповів: „Скажу вамъ, что я самъ не знаю, какова у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никакъ бы не далъ преимущества ни малороссіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малороссіяниномъ. Обѣ природы щедро одарены Богомъ, и какъ нарочно каждая изъ нихъ порознь заключаетъ въ себѣ то, чего нѣтъ въ другой.“ Нема сумніву, що ся відповідь — відповідь вповні щира і правдива. Гоголеви нераз закидували нещирість і свідоме обманюванє людей, з якими мав діла. Одначе щось подібного не могло бути в відносинах до Смирнової, яку Гоголь високо поважав і любив. Ми віримо, що Гоголь пишучи се до Смирнової дійсно сам не знав, яка у нього душа: „хохлацкая или русская“. Але чи се значить, що душа Гоголя була позбавлена національної закраски і не дізнавала національних почувань і симпатий? Або, що в його душі жили два національні елементи в повній гармонії, не заявляючи нічим своїх обопільних суперечностей? Навряд чи можна припустити одно або друге.

Одначе можливо, що чого Гоголь не знав сам про себе, те знали про нього інші: предметове примічане в многих случаях надаєть ся більше до розвязки психологічної задачі, чим внутрішня самообсервация.

Житєві обставини Гоголя гаразд знані; крім того, Гоголя знало близше багато людей, котрі передали нам свої вражіння і замітки.

Гоголь був з походження корінний Українець і свій дитячий вік прожив на Україні в родиннім домі. Сей дім був типічним домом тодішнього українського поміщика середньої руки. В часі дитячого віку Гоголя українська шляхта була в значній мірі винародовлена; одначе сей винародовлений осередок усе таки окружала атмосфера насичена історичною традицією. Ся традиция була так сильна, що опанувала навіть уми і настрій вищих місцевих представителів державної власти. Малоросійські генерал-губернатори — з початку кн. Лобанов-Ростовський, а в слід за ним кн. Репнін — шлють до Петербурга проєкт за проєктом про привернене козацтва, т. є. про переведенє українських козаків з положеня казѣонних поселен, в яке їх поставили реформи Катерини II, „къ первобытному ихъ воинственному состоянію“, як виражають ся автори проєктів. Ті проєкти потерпіли невдачу, а кн. Репнін, корінний український вельможа, попав у підозріне українського сепаратизму. Проте держалось ще і старе козацтво в Чорноморі з оригінальною організацією в виді кубанського війська; в гирлах Дунаю існувала ще під протекторатом Турції Задунайська Січ, держачись запорозьких порядків. На Кубань і Дунай безнастанно збігали зі всіх сторін кріпосні Українці, відзискуючи в сей спосіб утрачену волю та причиняючи своїм панам тим побігом невичерпане жерело клопотів, огірчень і нарікань. Гоголь мав тоді 11 літ, коли правительство виділо себе спонуканим перевести громадне переселенє козаків з Полтавської і Чернигівської губернії на Кавказ. Перше таке переселенє відбулось роком пізнійше по вродженю Гоголя. Такі факти не проходить безслідно для самосвідомости загалу. Ся самосвідомість діставала поживу ще й з інших жерел. Що йно заведений харківський університет, ставши культурним осередком української території, живо відгукнув ся на ідею всеславянського відродженя принесену з заходу. На харківськім ґрунті ще тоді сильно насиченім місцевою національною культурою ідея славянського відродженя швидко перейшла на ідею українського відродженя. Повстав

гурток слобідсько-українських поетів і письменників, появилася цілий ряд українських видань наукових і літературних. Та сама ідея українського відродження ширилася і розвивалася і на правобережній Україні, прибираючи тут закраску згідну з польськими історичними традиціями сеї країни.

Сім'я Гоголів, як на той час освічена і в високім ступні товариська не могла не відчувати різних того рода впливів. До того вона й у себе мала свою живу історичну традицію. Пращур Гоголів Остап був при Дорошенкові подільським полковником, а по прийняттю Дорошенком турецького протекторату дістав гетьманську булаву, як кандидат Польщі. Такі факти взагалі не забувають ся потомками, а в умовах побуту і характеру тодішньої України набирали вони особливої ваги. Українська шляхта, що майже без виемку і дуже недавно відчахнулася від народньої маси, чіпляла ся за кожний факт, котрий міг усталити і кинути блиск на її родовід; проте предок-гетьман хочай би лише й наказний, хочай би польський і фіктивний — був цінним клейнотом, родинною сьвятощою, на котрій непохитно спочивала гідність і честь роду. Український елемент був так сильний в сім'ї Гоголів, що батько письменника уважав український язик за свій питомий. Коли його творчий талант шукав виходу і примінення, то знайшов се примінене в елементі українського язика. Василь Опанасович Гоголь був автором двох українських комедій, що дають йому право уважатись одним із родоначальників сучасної української літератури. Все те і много иньших обставин не полишає сумніву, що Гоголь у дитячім віці ріс в окруженю атмосфери української народности. Яка-ж була мова його дитячого віку? Чи се був той „языкъ души“, як він називає український язик в листі до Максимовича — чи иньший, російський? Ми про се нічого не знаємо. Легко можна припустити, що батько Гоголя, клопочучи про будучу карієру сина — а вже на певно мати — заставляли його говорити „по панськи“, а не „по хлопськи“, що впрочім робили тисячі і тисячі иньших українських батьків і материй. Одначе Гоголь підроском володів язиком своєї рідні, як своїм питомим. Про се виразно сьвідчить звісне оповідане Стороженка, котрий переказує, як Гоголь оправдував ся перед кріпаком і його жінкою в тому, що неправно зайшов в їх огорог. Пробуване в ніжинській школі не вирвало Гоголя з національного українського осередка. „А що Василю, як би гімназія згоріла?“ повторяє він в листі до свого ніжинського товариша шкільну вигадку,

доказуючи тим самим, що український язик був звичайним уживаним серед ніжинських школярів.

Великий письменник покинув рідну країну вже дорослим чоловіком. Двацять-літній парубок не може змінитись в основних рисах своєї духової личности, хотя-б та личність не носила на собі знамени такої різкої індивідуальности, якою визначався Гоголь. Навіть зверхній український вигляд Гоголя був такий замітний, що прізвисько „хохол“ і „хохлик“ так і осталося при ній в кружку Россет-Смирнової, Пушкіна й Жуковського. Той зверхній український вигляд заховав Гоголь, як стверджують, у зрілім віці, хотя він зрідка і на короткий час приїздив в родинні сторони. А звівні сторони його характеру: скритість, упертість і йому властивий гумор, завсідні всі обясняли як прояви українських національних прикмет. Ми знаємо, що Гоголь протягом цілого свого життя не опускав нагоди користуватись українською мовою: по українськи порозумівав ся з польськими емігрантами з Богданом Залеским і Міцкевичем, навіть заховавсь його лист до Богдана Залеского писаний на українській мові, — по українськи говорив він у Москві вже перед смертю, зі своїм слугою і в своїм земляками завсідні бесідував по українськи. Про виключну прихильність Гоголя до земляків заховалося не мало свідочств. Навіть з Россет-Смирновою „дамою блистательного свѣта“ зійшовсь він легко і скоро тому, що вона притягла і, так сказати-б, приворожила його заявами горячої симпатії до всього, що українське. Його близькі приятелі, приятелі на ціле життя Данилевський і Прокопович були Українцями. А сю обставину, що Гоголь так замітно зміняв ся, коли попадав у товариство земляків і то не тільки в молодих літах, а й при кінці життя — се спостерегли і пригадували многі, як прим. Берг, різко і з нехитю підчеркуючи той факт. В товаристві земляків щезали у Гоголя й його натягнені манери: напруженість і обережність, що без слів упереджали всяку пробу доторкнутись до затаєної в душі вічно болючої рани. Читайте листи Гоголя до земляків і прирівняйте їх простий, щирый та любезний тон з тоном останньої його переписки з малими виемками, а зараз відчуєте величезну різницю його настрою в першім і другім разі. „Ради всего нашего“, „ради нашей Украины“, „наша единственная бѣдная Украина“, „душа сильно тоскуетъ за Украиной“ — ось вираження з його листів до земляків. Українську музику, танці, головнo-ж пісні любив Гоголь пристрасно: навіть перед смертю, вже хорий, з крайно

притупленням чуття на вражіння вишнього світа, письменник запалювався і оживав на звуки рідної пісні. А яке зацікавлене казав він до української історії, яку знав як спеціаліст, до українських літописів, до збирання всякого рода етнографічного матеріалу, особливо пісень!

Того рода фактів можна би назбирати дуже багато; ми лише додамо ось що. Коли Гоголь писав до Смирнової, що не знає, яка у нього душа, „хохлацкая или русская“, то рівно-ж писав — правда, кілька років скорше — до другої близької собі людини, звісного тоді ученого професора в Москві Максимовича ось що: „Бросьте въ самомъ дѣлѣ эту кацапію да поѣзжайте въ гетманщину. Туда, туда въ Кіевъ! въ древній, въ прекрасный Кіевъ! Онъ нашъ, онъ не ихъ, не правда ли? Тамъ или вокругъ него дѣялись дѣла старины нашей... Дурни мы право, какъ разсудить хорошенъко... Для кого и кому мы жертвуемъ всѣмъ? Идемъ въ Кіевъ“. Ясно, з якої душі виривались ті палкі, молодечі слова.

Однак скільки б ми не зібрали того рода доказів, включаючи навіть вказівки літературних ворогів Гоголя, що прозивали його „хохлацкой душой“ і „врагомъ Россіи“ — все-ж таки на протиній стороні ваги лишається одна річ, що своїм значінем переважає все проче: Гоголь був російським письменником, гордощами російської, а не української літератури.

Нам здається, що в розв'язці питання про національність Гоголя нічого звертатись до його біографії, до свідощів його самого і вказівок його приятелів або ворогів. Біографічні дані можна вияснити так або инакше, свідощтва і вказівки будуть завжди суб'єктивні. В згаданій kwestії мається лиш один спосіб об'єктивної розв'язки: його дають твори самого Гоголя.

II.

Недавно вийшла спеціальна студія гельзінґфорського професора Мандельштама: „О характерѣ Гоголевскаго стиля“. Мандельштам гаразд вивчив язык Гоголя сліdkуючи за великими лінгвістами XIX віку, особливо Потебнею, і дійшов до таких висновків. Він твердить, що гадки у Гоголя укладались після його рідного т. е. українського языка („Возбужденіе мысли шло у Гоголя по колеѣ роднаго т. е. малорусскаго языка.“). Участь української

мови, українського національного елемента надає артистичному світоглядові Гоголя той особливий уклад, що вирізняє його творчу індивідуальність. Гоголь очевидно сам не відчував того, що відкриває наукова аналіза його творів, а власне, що він несвідомо користувався елементом української мови тоді, коли почував у собі вплив чуття і артистичний настрій. Письменник перевірив у думці слова і звороти з української на російську мову, так що кождий, хто обі сї мови знає і відчуває їх ріжницю, легко може спостерегти ті переклади в думці. В багатьох разях думаючи на рідній мові, Гоголь не задавав собі праці перекладати, тільки й лишав українські звороти й вислови. Звідси походить той властивий колорит його мови, котрий когось там насунув гадку, що Гоголь писав не українською, а гоголівською мовою. Розуміється, що в ранніх творах ця прикмета виступає яркїше. Але й пізніше, коли у нього російська мова стугїшала, все таки в хвилях артистичного настрою і впливу чуття виступає у Гоголя українська мова. По думці проф. Мандельштама українська і російська мова були звязані в душі Гоголя з різними областями і настроями гадок, і ті області були розмежовані, хоч і не дуже різко. Хоч би ми й не мали жадних біографічних звісток про Гоголя, то „по языку, по вираженіямъ, образамъ, сравненіямъ, входящимъ въ главныя его произведенія, мы должны были бы заключить, что имѣемъ дѣло съ малороссомъ“...

Отсе перший прояв психічного роздвоєння, що укривалося в душі Гоголя в глибокій глибині, недоступній для свідомості самого художника.

Переходимо тепер від мови і стилю Гоголя до самого процесу і змісту його художницької творчості. Багато вказували на те, що в творчості Гоголя переплітаються два елементи, буцїм то незгідні і виключаючі себе взаїмно. Ліризм і гумор, пориваюча і палка ідеалізація дійсності і спровадження її через висміяне на ступінь чогось не тільки вульгарного, але й низького та негарного. І в самій річї — се правда; навіть у такїм творі, як „Тарас Бульба“, глибоко пронизанімі ліричним елементом, пробивається місцями гумористична жилка; навпаки такий глибоко гумористичний твір, як „Мертві душі“ переривається уступами пристрасно-ліричного характеру. Однак для нашої цілі не се інтересне; інтересне лише просліджене сего роздвоєння в творчості Гоголя в звязку зі змістом його творів. І саме тут можна замітити ось що. Майже весь

ліризм в його творчості виливається ся в творах з українського життя, а творах з російського життя дістається лише гумор, та при тім не той ніжний, м'який, так сказати-б, люблячий гумор, а зовсім иньший: холодний, суворий і пиякуючий, як знаряд кари. Беручи річ докладно, не слушно підтягається те роздвоєння під рубрику ліризму і гумору. Тут щось иньше, більше скомпліковане.

Як обкинути твори Гоголя одним загальним поглядом, то по-невільно відчуваєш, що має ся тут діло з двома різними письменниками, котрі, що правда, мають з собою багато спільного, але при тім сильно різнять ся художницькими помислами та характером творчості. Один Гоголь звернений до українського життя, влучно підхоплює його і відтворює. Картини, образи, типи — все те стає перед нами в дійсних своїх обставинах; додатне і відємне, добре і зле, гарне і погане в своїх відтінках і комбінаціях відбивається в творчості Гоголя в тій гармонії, яка характеризує повноту життя. А в усім тім дається відчуття всеобіймаюча любов артиста до того змалюваного ним життя. Ви відчуваєте, що артист любить не лише те, що він зображує, як гарне і добре, справедливе і шляхотне: він любить і пияницю Солопія Черевика, і зрадника Андрія, і не зовсім то гарного Хому Брута, і глупого Шпоньку. Хтось там висловив гадку, що Гоголь зображує в „Тарасі Бульбі“ дійсність освічену бенгальським огнем. Та бо се не світло бенгальського огню — се світло, яким освічене лице хлопяти в очах його молододі матері. В буденнім настрою ви готові бачити пересаду в описі української ночі, Дніпра; але коли ви в піднесенім настрою тужите на чужині за ріднею, як без сумніву тужив за нею Гоголь в початках свого життя в Петербурзі — то весь той блиск, яркість і розкіш красок, усе те видається вам дійсним і вповні відповідаючим дійсності. Ясно отже, що артист, коли писав, то жив разом зі зображеним їм життям.

Але Гоголь звертається до російського життя — і його помисли різко змінюють ся. Артист неначе садить ся верхи на „громадно несущейся передъ нимъ жизни“ і підстерігає її. При тім садить ся він так, що може підстерігати те життя лише „з одного боку“ після його власного вислову. Так підглянуте життя дає в своїм відтворенні картини зовсім иньшого рода. Вони тратають свої дійсні риси і взаємини і показують ся страшно пересоленими з того боку, з якого підстерігає їх артист, одначе за те надзви-

чайно зискують на виразности. По замислу артиста, про що він сам свідчить, повинні се бути тільки карикатури, але сила величезного таланту проти волі автора дає душу тим карикатурам; вони живуть, як живуть очі в його „Портеті“, живуть збуджуючи сміх, жаль, гнів, збуджуючи у самого артиста жах перед тим ним самим зображенням життя. Вся краса, що нею Гоголь окружав так люблячо, так розкішно українське життя, щезає без сліду. Сего, що тепер розкривається перед вами — сего навіть не можна назвати життям; то якась геєнна, з якої авторський гев'ї своєю волею усунув „плач і скрегіт зубів“, а полишив лише гидоту. Саму гидоту що викликає поневольний нестриманий сміх. Змінить л'ш трохи це освітлене, усуньте сміх — що тоді стане перед вами?

„Пустини, грустны и безлюдны наши пространства, такъ же безпріютно и непривѣтливо все вокругъ насъ, точно какъ будто мы не у себя дома, не подъ родною нашею крышею, но гдѣ-то остановились безпріютно на проѣзжей дорогѣ, и дышать намъ отъ Россіи не радушиемъ роднымъ приѣмомъ братьевъ, но какою-то холодною, занесенною вьюгою почтовою станціею, гдѣ видится одинъ къ всему равнодушный станціонный смотритель съ черствымъ отвѣтомъ: „нѣтъ лошадей“... Яка то геніяльно проста і потрясаюча болізню картина! Коли приглянетесь їй з підготовленою до неї душею, то вас буде вічно переслідувати, як тяжкий привид та холодна, засипана заметями постова станція, що уявляє собою Росію, і російський горожанин, нещасний подорожний, що бездомно бродить у млі й холоді, призначений на се, щоб вічно чути одно байдужно-грубе: „нѣтъ лошадей“.

Так отже Гоголь ставив себе до російського життя, як посторонній обсерватор. Посторонній та не байдужний, бо будь-що-будь він таки був зв'язаний з тим життям кривими інтересами. Однак же небайдужність мало що має спільного з тим почуттям, яке плекав Гоголь для своєї рідної України. Україна „єдинственно вдохновляла его“, як каже проф. Мандельштам, — лише в неї черпав він додатний зміст для своїх художницьких помыслів і ідеальні мотиви своєї творчости. Для Великої Росії був у нього лише негативізм та безпощадний, зловбий не до наслідування гумор. Однак же нація як соціально-духовий організм не може бути предметом виключно лише гумору. Така засада була-б нісенітницею, що опрокидувала-б себе своїми-ж таки внутрішніми суперечностями. З сього виходить, що Гоголь не лише не знав велико-руського на-

рода з його на стільки характеристичними національними прикметами, але зовсім не інтересував ся ним ні його сучасними обставинами та історичною минувиною. Коли після його невдачної професури запропоновано йому з властивою в тих часах безцеремонністю читанє російської історії, Гоголь затрусив ся. „Чортъ возьми — пише він — еслибъ я не согласилъ ся взять скорѣе ботанику или патологию, чѣмъ русскую исторію. Ты хочешь, чтобъ самая должность была для меня тягостной! Если меня не будетъ занимать предметъ мой, я буду несчастливъ.“ І се пише той самий Гоголь, котрий приймав ся „удратъ“ історію України поведи чи не в десятих томах, а в стільки-ж томах історію середніх віків; котрий з конечности брав ся читати і старинну історію, знаву йому напевно гаразд менше як історія Росії, з причини її елементарного звязку з історією України, що безсумнівно його поважно інтересувала. Все додатне у великоруської нації оминав він, можна-б сказати тенденційно, коли-б се не діялось вповні несвідомо. Його московські поклонники славянофіли уносились — в браку чого лучшего — над постатю візника Селифана, що буцім-то був втіленням великоруського народнього духа. А прецінь се була така-ж сьмішна пересада, як і зрівнанє „Мертвих душ“ з поемами Гомера, на що озвіривсь розумний, талановитий, щирій К. С. Аксаков. І візник Селифан і Петрушка, трактирні льокаї і мужики, що бесіднують про те, чи доїде колесо до Казані — не великоруський народ. Гоголь немов би й не догадувавсь істнованя того сильного і здорового великоруського народнього елементу, а судив про нього на підставі тих нечистих межицлясових і інтернаціональних шумовин, що неминуче виринають при звисних умовах. Гоголь знав більше або менше лише висшу верству російську — вироблені історією форми російського культурного житя, і ненавидів до глибини душі як ті форми так і їх представителів. Як він ненавидів ті форми, про се досить проречисто свідчать його-ж таки твори. Як ненавидів їх представителів — висшу російську верству, що втіляла в собі ті форми — видно з його переписки, з тих висловів, які попадають ся тут і там, прим. „На Руси такая коллекція гадкихъ рождъ“, той „безмозглый классъ людей“. Вислови рівнозначні з жестом чоловіка, що стрясає з своєї одіжи якихось гидких насікомців. І сій то саме ненависти так і було суджено стати ся жерелом тої великої історичної заслуги, яку оказав Гоголь нашому розвоєви. Корінному Росіянинови тяжко було пірвати ті тонкі пси-

хологічні нитки кровних симпатій, які вязали його з рідним народом і його культурою. Йому треба було б великої витревалості праці над своїм образованием і розвитком критичної гадки, щоб стати вище і глянути на себе об'єктивно. Якими судорогами мисли, якою духовою боротьбою дійшов Белінський до того настрою, котрий подиктував йому знаменитий лист до Гоголя! Аджеж не трудно зрозуміти, чого стояло у нього примирення з дійсністю під стягом гегелівської філософії його бородинських часів. Перші московські славянофіли дивилися з повною відразою на сучасну їм російську дійсність і готові були молитися до Гоголя, як до уособлення тої відрази. І се тим тяжше приходило їм, чим упертійше стреміли їх гадки і чуття до світлих сторін російського життя. То що дорого стояло Белінського або Герцена, Хомякова або Аксакова, те приходило Гоголеві само собою, без усякого труду і зусилля, без праці над виробленням критичної гадки, без того духового надриву, що його спроваджує опрокинене старих, родинних кумирів. Всі браки російського суспільного устрою, його разячий відхил від людської правди — все те було безпосередньо ясне для холодного і помічаючого зору Гоголя. Його-ж великий талант успівав уже замкнути ті помічання в картини поразливої сили.

Однак чи се значить, що у Гоголя взагалі не було жадного „сміху крізь сльози“? чи йому не було над чим плакати? Ні, се не значить. Сльози Гоголя над життям Росії не були тими кровавими, роздираючими сльозами Белінського — але все таки були се сльози. Передовсім Гоголь по своїм властивим прикметам, або може, говорячи докладнійше, по своїй нервовій організації уважав дійсність за терпіне. Його природа була природою песиміста. Далше, російська дійсність ним обсервована йшла занадто в розріз з його моральними ідеями і почуваннями. З дитинства виніс він ясно зазначений традиційний релігійно-моральний погляд на світ і заховав його ненарушеним ціле своє життя, не заразившись навіть тим легким французьким скептицизмом, якому поклонялись сучасні йому молоді уми. На кінець головна річ у тім, що стан річий у Росії оскорбляв у Гоголя одну ідею, що виросла на тім таки стані річий. Се ідея російського імперіялізму, яку Гоголь в якийсь дивний спосіб відділяв від форм її втілення, і прямо таки апотеозував її в душі. Як повстало у великого письменника поклонення перед ідеєю російського імперіялізму, годі прослідити.

Зовсім певне лише те, що він вивіз ту ідею готову з своєї української вітчизни. Правдоподібно впливали тут вражіння, яких дізнався він іще в дитячій віці підчас частих його з родиною відвідин у Трощинського. Мали в тім напрямі на нього вплив і поняття впоєні в молодості по часті школою, а по часті російською літературою. Підготований ґрунт знаходили ті вражіння і поняття в полудневім темпераменті Гоголя і в його нахилі до всього яркого, ефективного і величнього. Письменник певно не придумав, але з глибини душі викинув знамениту картину, що замикає першу часть „Мертвих душ“. „Не такъ ли и ты Русь, что бойкая, необгонимая тройка несешь ся? Дымомъ дымить ся подъ тобой дорога... летитъ мимо все, что ни есть на землѣ, и косясь постараниваются и даютъ ей дорогу другіе народы и государства“...

Хоч і як суперечить та картина висше наведеному образowi Росії в виді засипаної поштової стації, то одначе обі сї картини вийшли з суперечної душі Гоголя. І нема сумніву, що Гоголь через ціле житє був під впливом ідей звязаних із тією Росією, від якої „косясь, постараниваются другіе народы и государства“. Обставини і умови життя скріплювали в нїм ті ідеї. Кружок Жуковського, Пушкіна і Россет-Смирнової, що мав найбільший вплив на Гоголя, був цілою душею відданий російському імперіалізму. Вкінці навіть особисті чутя признання привязували Гоголя до Николая і до цїсарського двора. В звязи з тими ідеями і почуваннями стоїть, розуміть ся, і та гадка, докола якої, як сталої осі, оберталась письменницька діяльність Гоголя. Тою гадкою була державна служба. Ще школярем у Ніжині писав Гоголь до свого дядька: „Съ самыхъ лѣтъ почти непониманія я пламенѣлъ неугашимою ревностю сдѣлать жизнь свою нужну для блага государства“. „Службу государству“, „блага государства“ розумів Гоголь з початку дуже елементарно. Се значило вступити в державну службу в міністерстві справедливости, добитись високої ранґи і тим способом статись „благодѣтелемъ челоувѣчества“. Яке-ж бо иньше зрозумінє житєвих задач могло дати російське тогочасне житє, житє в николаївській епосі? Коли в Петербурзі прийшов Гоголь до пізнання свого великого таланту, то перші його твори були проявом свободної, так сказати-б, елементарної гри його творчої сили. Та зараз таки стараєть ся він накинути на свою творчість пута з своєї улюбленої ідеї „службы государству“. Пригляньтесь, як цїнить Гоголь свої твори: його звичайний критерій, се державна

користь. Його обурює до глибини душі лиш те, коли його противники і неприхильники заперечують таку користь його творів, або навпаки твердять, що вони наносять шкоду державі. Як раз в тій точці, в тім основнім розграниченю, яке виступає у Гоголя в його відносинах з одного боку до російського імперіялізму і до політичних форм життя, з другого боку до форм культурного життя російської суспільности — в тім криється одна з найітересніших особливостей гололівського погляду на світ. Між тими двома категоріями появ він не бачив зв'язи, що була ясна для інших його передових сучасників, для його поклонників як із славянофільського так із західного табору. Як міг автор „Мертвих душ“ не розуміти, що кріпацькі відносини, се найпоганійше з соціальних лих і що тільки в їх затроєній атмосфері могла зародитись та обурююча колекція моральних калік, яких він саме малював?! Все-ж таки він сього не розумів. „Объясни мужикамъ, — пише Гоголь в листі до одного поміщика — что ты родилъся помѣщикомъ, что възъщеть съ тебя Богъ, еслибъ ты промѣнялъ это званіе на другое, потому что всякій долженъ служить Богу на своемъ мѣстѣ, а не на чужомъ, равно какъ и они, родясь подъ властью, должны покоряться той самой власти, подъ которой родились. Скажи имъ, что заставляешь ихъ работать вовсе не потому, что бы нужны были деньги тебѣ на свои удовольствія (и въ доказательство тутъ же сожги передъ ними ассигнацію), а потому, что Богомъ повелѣно трудомъ и потомъ снискивать хлѣбъ... Учитъ мужика грамотѣ, чтобы читать книжонки, которыя издають европейскіе челоувѣколюбцы, есть вздоръ“. Як міг великий автор „Ревізора“ не розуміти, що хабарі і всякий вид підкупства неминучі в суспільности зв'язані за руки і за ноги власною темнотою, відданій тоді під розпоряди́мість орді темних, користолюбних чиновників? Все-ж таки він сего не розумів. Він уважав суспільний наш устрій за знаменитий. „Все полно и вездѣ слышна законодательная мудрость, какъ въ установленіи самыхъ властей, такъ и въ соприкосновеніяхъ ихъ между собой. Слышно, что самъ Богъ строилъ незримо руками государей. Все устроено такъ, чтобы споспѣшествовать въ добрыхъ дѣйствіяхъ и останавливать на пути къ злоупотребленіямъ“... Знайомість із перепискою Гоголя, виданою недавно в чотирох томах в обемі більш двох тисяч сторін, переконує нас, що в наведених цитатах Гоголь виражав гадки цілого свого життя, яким ніколи не спроневірив ся. Щиро, цілою душею стремів він

до зреалізованя добра в формах тодішнього російського житя. Гоголь був переконаний, що добродійні батьки-поміщики покликані, що-б те добро осущувати в низших верствах суспільности, а в висших мудрі губернатори та генерал-губернатори з своїми достойними жінками, і на їх то совісти й відвічальности лежать суспільні чесноти.

Так отже Гоголь не розумів, що форми державного і політичного житя з одного боку, а соціально-культурного з другого стоять між собою в тісній звязи. Трудна то річ відділити одно від другого та ще так рішучо, як се робив Гоголь, віддаючи одній стороні глибоке поважанє, а другу безпощадно висьміваючи. Цар Николай лучше Гоголя розумів се, коли сказав, дивлячись на „Ревізора“: „Ну, комедійка! досталось всѣмъ, а больше всѣхъ мнѣ“. Але і Гоголь, як не розумів, то відчував, що його насьмішка йде дальше ніж повинна, бо входить в той обсяг, в яким йому хотілось бачити ненарушену сьвятиню. Звідси то походить крайне душевне пригніченє, в яке попав по написаню „Ревізора“; звідси ті томлячі проби звернути „Мертві душі“ з їх первісної дороги. Нічого подібного не мало-б місця, коли-б Гоголь був переконаний у своїй правоті.

Одначе щоб уявити собі всю глибину суперечностей, які опутали душу Гоголя, годить ся мати на оці ось що. Нема сумніву, розумієть ся, що Гоголь був вповні щирим, коли окружав слівною апотеозою ідею російського імперіялізму і політичний устрій житя в Росії. Але чи можна знов припустити, що він був меньше щирим, коли окружав в „Тарасі Бульбі“ апотеозою — не слівною лише артистичною — зовсім иньший історичний устрій, демократичний устрій українського козацтва, який він вистудіював і так знаменито розумів? На підставі сего ми можемо сміло сказати, що навіть до того, специфічно ограниченого обсягу носив Гоголь в глибині душі дві правди, в яких одна укривалась на дні його артистично творчої психології, оживленої національним елементом, друга володіла зверхньою поволокою його резонуючої душі.

Тим способом сьвітогляд великого письменника був повний роздвоєня і тяжких суперечностей. Те роздвоєнє і суперечність були натуральним і психологічним впливом сеї обставини, що Гоголь відірвався від свого національного ґрунту для служби російській державі, але не позбувся і не міг позбутись виключности своїх національних симпатий. Він став ся вірним прибраним сином

російського імперіялізму, але не міг асимілюватись із російською нацією. Не він перший, не він останній був у такому положенні. Ріжні люди знаходили різні виходи в такому положенні. Гоголь знайшов свій вихід у містицизмі. З точки погляду неба і вічності всі питання і суперечности здавались „ничтожною суетою“. Одначе на тій дорозі чекала письменника затрата його великого таланту, який не міг житись заєдно лише „Размышленнями о божественной литургии“. Затрата-ж таланту сталась затратою і самого чоловіка.

Гоголь упав жертвою духового роздвоєня, що мало своє глибоке корінь в національній роздвоєнню.

